

Religije i kultura – uzajamnost i nadilaženja

Ivan Supićić*

supicic.ivan@gmail.com

Susreti religija i kultura te dijalog među njima zacijelo su velik i ozbiljan izazov današnjice, jedno krajnje kompleksno i duboko pitanje. Ti susreti su, međutim, mnogo više od *izazova*. Oni su kategorički *imperativ* našega vremena. Bez što više takvih kvalitetnih susreta i približavanja, kao i mnogih drugih, na svim razinama, ali i bez konkretne praktičke suradnje među ljudima, ne samo na *intelektualnoj* i *duhovnoj* nego i na *egzistencijalnoj* razini, umjesto prevladavanja repetitivnih i sve opasnijih konflikata, koji se perpetuiraju kroz svu povijest, ne može i neće biti budućnosti svijeta. Bez susretâ, dijaloga i suradnje na svim razinama svijet će iz svoje sadašnje agonije moći samo još dublje pasti u barbarstvo i dehumanizaciju. Pritom nije dovoljna samo danas toliko spominjana *tolerancija*, koja ipak znači više stav ili napor podnošenja, trpljenja ili pripuštanja različitosti (kod) drugih (pod pritiskom društva i vremena) negoli dublje i spontano, uvjereno poštovanje čovjeka i pogotovo tako teško ostvarivu *ljubav* prema njemu koja izlazi iz dubine duha i srca. Konkretni povijesni projekt i krajnji cilj svih susreta i međusobnih dijaloga ljudi dobre volje, a različitih pogleda i pripadnosti, trajno traženje, izgrađivanje i njegovanje temeljnog ljudskog *zajedništva* i suživota među pojedincima, narodima, religijama i kulturama – nasušna su i prijeka potreba našeg vremena. Od takva, pogotovo dubljeg zajedništva, zasad smo nažalost u mnogočemu još prilično udaljeni.

Naime, nipošto ne živimo u svijetu mira i spokoja. Kao što je to snažno istaknuo Željko Mardešić u svojem kapitalnom djelu *Rascjep u svetome*, danas stojimo usred »nepodnošljive podijeljenosti svijeta«. I to ne samo podijeljenosti između bogatih i siromašnih, razvijenih i zaostalih, uhranjenih i gladnih, nego i onih koji su u svojoj bijedi lišeni osnovne kulture uzete u najužem smislu:

* Akademik Ivan Supićić je član Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti. Ovaj tekst je pisana verzija njegova izlaganja na interdisciplinarnom znanstveno-stručnom skupu »Međukulturalni i međureligijski dijalog. Pozitivno iskustvo Hrvatske u europskom kontekstu« koji se održao 21. studenoga 2017. u Zagrebu. Skup su organizirali Ministarstvo kulture Republike Hrvatske i Hrvatsko povjerenstvo za UNESCO, u suorganizaciji Katoličkog bogoslovnog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Hrvatskog katoličkog sveučilišta, Sveučilišta u Zagrebu i Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, pod pokroviteljstvom Vlade Republike Hrvatske.

pismenosti, temeljnih znanja i osposobljenosti za iole dostojanstven ljudski život, nasuprot onima koji katkad upravo objesno rasipaju silna sredstva čak u nepotrebne kulturne i pseudo-kulturne sadržaje i tvorevine upitne vrijednosti. Danas nesumnjivo postoji dubok rascjep ne samo »u svetome« ili, bolje reći, u religijske, nego i »u svjetovnome« i kulturnome. Ako postoje duboki rascjepi, naslijeđeni iz 20. stoljeća, u nizu područja tada oni postoje, što je najtragičnije, i u samome opasno ugroženome čovjeku kao osobi, kao duhovnom biću. Usprkos tome, ili baš zato, potrebno je danas tražiti zajedničke *duhovne* korijene između ljudi različitih mišljenja, kultura, religija, uvjerenja i opredjeljenja.

Dvadeseto stoljeće bilo je blistavo doba golemog napretka i silnih ostvarenja na mnogim poljima, ali ujedno i jedno od *najmračnijih* stoljeća ljudske povijesti: stoljeće dvaju velikih svjetskih i niza drugih ratova, revolucija i masovnih razaranja, stravičnih totalitarnih režima od onog komunističko-boljševičkog do onog nacionalsocijalističko-fašističkog, doba nasilnih smrti oko stotine milijuna – pa i više – ljudskih bića, nevinih žrtava ratova, progona i zatiranja ljudi: od sovjetskih gulaga, poput zloglasne Koljme u istočnome Sibiru do Solovjetskih otoka u sjeverozapadnoj Rusiji, i od logora smrti i užasa, od Dachaua i Buchenwalda do paklenog Auschwitza, te u Aziji i Africi, od Kambodže do Ruande. A to besprimjerno zlo uništavanja čovjeka je zahvatilo i naše i nama bliže krajeve: od Jasenovca do Bleiburga i od Vukovara do Srebrenice. Kako je to rekao Gabriel Marcel, bilo je to doba »pobune ljudi protiv ljudskog«, ili, prema Emmanuelu Mounieru, doba »etabliranog nereda« i »organiziranog kaosa«, duboke tragedije čovjeka i njegove kulture, ali i same religije, doba krajnjeg gaženja ljudske osobe, njezina dostojanstva i slobode. A ti stravični totalitarni režimi počivali su, znamo, na ideologiji ekstremnog, borbenog *anti-teizma*, koji je išao za tim da od ljudske osobe učini roba i režimskog robota, bezvrijednu jedinku kolektivnog mravinjaka (Dostojevski), kao i za tim da satre svaku religiju i vjeru u korijenu i da je zauvijek iščupa iz ljudskih duša... Ali ako kod vrlo mnogih ti režimi nisu u tome konačno uspjeli, ni religije i njihove institucije *nisu uspjele* globalno spriječiti te silne povijesne potrebe, kako ih je nazvao Nikolaj Berdjajev, tektonskih, telurijskih razmjera...

No, ni o civilizaciji 21. stoljeća ne treba imati nikakvih iluzija. Usprkos demokratskih političkih okvira, u njoj dominiraju novčarstvo i neoliberalni kapitalizam, interesi manjeg broja pojedinaca, društvenih skupina i pojedinih zemalja te podčinjenost goleme većine, iskorištavanih mnoštava. Riječ je o suvremenoj vrsti *ekonomskog totalitarizma*, u kojem su profit i tržište, ekonomska dominacija i politička nadmoć odlučujući čimbenici. A kulturi i religijama ostaje da se nose s tom općom situacijom. Ulažu se golemo sredstva u raskošne projekte, u naoružanje i u upitnu, za budućnost čovjeka i čovječanstva vrlo opasnu tehnicizaciju i robotizaciju te »umjetnu inteligenciju«, a ujedno potiče i podržava sveprisutnu pseudokulturu potrošaštva, stvaranje umjetnih »nepotrebnih potreba« posjedovanja, komfora i luksuza, dok s druge strane

svake godine umire u svijetu oko 6 milijuna djece od gladi i bolesti, a bijeda i siromaštvo su u porastu (a da se ne spomene i toliko toga drugog!). Zato, da bi se čovječanstvo oduprlo takvim krajnje opasnim trendovima, među koje treba ubrojiti i zagađenje planeta i nuklearnu ugrozu, prijeko je potrebno ujedinjavanje svih društvenih, političkih, znanstvenih, ali i kulturnih i religijskih snaga da se zajednički odupru takvoj patologiji suvremenog svijeta, njegovoj – u budućnosti možda još nepodnošljivijoj – podijeljenosti i grubom materijalizmu, mentalitetu i pseudo-kulturi te srljanju u propast. Kao što je snažno istaknuo papa Franjo u svojem znamenitom govoru održanom 9. srpnja 2015. u Santa Cruzu u Boliviji, čovječanstvu su potrebne duboke i korjenite promjene: »Recimo bez straha: trebamo promjenu i hoćemo je!« No, promjene nije dovoljno željeti ili htjeti, na njima treba sustavno i organizirano složno i zajednički raditi na svim razinama i u svim zemljama.

Naša tematika bi se mogla podijeliti na četiri glavna područja: 1. odnosi između religija i kultura, 2. odnosi između samih kultura, 3. odnosi između raznih religija (ali i unutar njih samih) te, na kraju, 4. odnosi između religija i ne-religija i njihovih kultura, između ljudi koji prijanjaju uz neku religiju i onih kod kojih toga nema. Ove zadnje, odnose između religija i ne-religija, ne može se nipošto zaobići, jer pripadaju općem kulturnom kontekstu današnjice. Podsjetio bih na svojedobnu konstataciju Václava Havela da je suvremena civilizacija duboko ateistička, da je u stvari ovo prva ateistička civilizacija u ljudskoj povijesti, prva takva civilizacija koja globalno obuhvaća svu Zemlju. No, premda je to točno, treba se upitati koliko su takozvane teističke civilizacije u povijesti to bile deklarativno i dekorativno, samo na formalnoj i ideološkoj, mentalnoj bazi, a koliko realno i životno, na duhovnoj i egzistencijalnoj razini, koliko je životna praksa, osobna i kolektivna, doista slijedila shvaćanja i vjerovanja koja se teoretski zastupalo. Pritom se ne smije zaboraviti ni bitna razlika, koja se tiče takozvane europske kršćanske *civilizacije*: koliko i kako se u njoj radilo o sociološkoj sastavnici, o onome što bi se moglo nazvati »kršćanskim svijetom«, a koliko i kako pak o istinskoj prožetosti *kršćanstvom* kao objavi i svjedočanstvu, poruci, viziji, životu i vjeri dosljednima Evanđelju?

Tijekom povijesti neki ljudi, koji su religije predstavljali i predvodili, bili su katkad sami jedan od bitnih čimbenika koji su te iste religije duboko zloupotrijebili, otuđili ih ili deformirali – ne samo mimo nego čak i protiv njihovih bitnih poruka, poziva i učenja – i to u službi ciljeva, ovima izvorno posve stranim, napose političkih, što se odrazilo i na području kulture. Tako su nerijetko postupali upravo oni koji su pripadali, osobito višem, službenom kleričkom personalu religijskih zajednica i institucija. Stoljetni međureligijski sukobi, poput onih između katolika i protestanata, doveli su na primjer do niza krvavih povijesnih tragedija, premda, možda paradoksalno, i ne samo do njih nego i do nekih pozitivnih ishoda. Danas su ta davna brutalna i nemilosrdna suprotstavljanja zamijenjena približavanjima, boljem razumijevanju sebe i drugih,

te uzajamnim poštovanjem zahvaljujući »duhu vremena« i novim, dubljim i autentičnijim povijesnim i duhovnim uvidima.

Ali o čemu uopće govorimo kad spominjemo kulturu i religiju? O pojmu kulture postoje mnogobrojna mišljenja. No, spomenut ćemo samo razlikovanje između kulture u *užem* smislu i kulture u širem smislu. U prvome je smislu ponajprije riječ o umjetnosti i znanosti te o jeziku i pismenosti, a u drugome o plodovima cjelokupne ljudske kreativnosti, o više ili manje svjesnom, racionalnom oblikovanju svekolikog načina života ljudskih zajednica, njihove osjećajno-doživljajne sfere, psihologije i mentaliteta, prisutnih i uključenih u to oblikovanje. Pritom dakako ne valja izostaviti, među ostalima, ni političku, pa tako ni materijalnu i danas silno razvijenu tehničku kulturu. Govoreći o kulturi uzimamo je ovdje pretežno u ovom širem smislu, ne zaboravljajući pritom da kultura nije tek neko posebno područje ili *sektor*. Kultura je *globalna funkcija* ljudskog života i društva svih sektora i na svim sektorima.

Kulture su, pogotovo danas, po svojoj pretežno sekularnoj naravi i orijentaciji, ponajprije usmjerene na *svijet*, na unapređenje i obogaćivanje života ovdje i sada, na svim njegovim područjima. Religije su pak, po svojoj naravi i poslanju, ponajprije usmjerene na onostranost, na *nadsvijet*, na dublji smisao i vječnu ili konačnu sudbinu čovjekovu. Ali postoji i treća sfera – koja prožima i religije i kulture, i u njima je prisutna, doduše različito, ali realno, na bezbroj načina i na raznim stupnjevima – a to je *duhovnost*. Dakako, sadržaj, kvaliteta i obilježja raznih duhovnosti, kao i samih religija i kultura, mnogobrojni su i vrlo divergentni, ali mogu biti i konvergentni. Uostalom, kultura ne stoji tek u – od čovjeka stvorenim – materijalnim tvorevinama, u svijetu objekata, nego stoji ponajprije u čovjeku samom, u njegovoj intencionalnosti, imaginaciji i kreativnim potencijalima.

Međutim, ne samo da kultura dostojna tog imena u svojoj biti izvorno počinje u čovjeku, od čovjeka i s čovjekom, nego joj je i *cilj sâm čovjek*: poboljšavanje i obogaćivanje njegova života, ali i njega samog, oplemenjivanje, produbljenje njegova bića, misli i osjećaja, razvoj njegovih potencijala na svim područjima tako da postane ispunjeniji, sposobniji, ali i čovječniji. U tom smislu i sama je kultura kao takva *nadilaženje*. Ali postoje i realnosti koje mogu nadilaziti kulturu. Jedna od njih je religija. No nije pitanje samo u tome *koja* religija nego povrh svega *kakva* religija. Kao što je to smatrao Karl Marx, religija je doista često bila *opijum naroda*, ali i, kao što kaže Raimon Panikkar, religija može biti i sjaj, *svjetlost za narod*, prema tome kakva je – može djelovati porobljavajuće, ali i oslobađajuće. Kao i mnoge druge realnosti, religija također može služiti i najgorem i najboljem, biti zloupotrebljavana i do prave suprotnosti samoj sebi deformirana, postati sredstvo robovanja, predrasuda, isključivosti i podjela. Ali, s druge strane, kada je istinski produhovljena, može biti i put duhovnog rasta i uspinjanja, oplemenjivanja i humanizacije čovjeka, put k ljubavi i ljubav sama...

Kao što je pokazao Jacques Maritain u svojem znamenitom djelu *Integralni humanizam*, danas ne možemo razdvajati kulturu od civilizacije, kao što je ne smijemo odvajati ni od humanizacije. A upravo u toj točki mogu početi i dalje se razvijati i rasti *susreti religije i kulture*, mogu konvergirati njihovi bitni ciljevi očovječenja, uljudbe, duhovnog produbljenja i oplemenjivanja čovjeka. Daka-ko, jedino u ime najboljega u njima, njihova traženja temeljnih, bitnih ljudskih vrijednosti te afirmacije života i čovjeka, u autentično humanističkom duhu, daleko od opterećenosti raznim deformacijama i natruhama, kojih je u povijesti bilo i previše, čak do destruktivnog djelovanja. Religija i kultura mogu, nasu-prot tomu, postati saveznice i suradnice u službi čovjeka i zajednice.

Tijekom povijesti su postojala, a i danas postoje, i u kulturi i u religiji mno-gobrojna odstupanja od istinskog uljudivanja i produhovljenja čovjeka. Samo bi neka slijepa *idolatrija* kulture i religije mogla pretpostaviti da je u njima uvijek sve bilo jedino plodno i pozitivno, a ne često opterećeno i raznim otuđenjima i odstupanjima od njihova bitnog, osnovnog poziva i poslanja. Ako ikad, one su danas osobito pozvane na vlastito produbljenje, pročišćenje i neprestano na-dilaženje. S druge strane, neprijeporna je činjenica da je kršćansko nadahnuće dalo europskoj kulturi neizmjereno vrijedne, vrhunske doprinose na svim po-dručjima već od ranoga srednjeg vijeka nadalje, od elementarnog opismenjiva-nja do visokih literarnih vrhunaca, počev već od same Biblije ili npr. Danteova djela do gigantskih figura kao Dostojevskog, od velikih filozofa i mistika kakvi su bili sv. Toma Akvinski i Meister Eckhart ili u 20. stoljeću Jacques Maritain i Nikolaj Berdjajev, od gregorijanskog korala do veličanstvenog opusa Johanna Sebastiana Bacha, ili od gotičkih katedrala do renesansnog slikarstva, kiparstva i arhitekture – da se od nebrojenog niza ljudi i djela usput spomenu samo ove činjenice.

Navedimo na kraju i to da je jedan od bitnih procesa, koji su tijekom povijesti obilježili i religiju i kulturu, bila njihova *apsolutizacija* i *relativizacija*. Pojedine religije i njihov klerički personal bili su često daleko od svake samokritičnosti, pretjerano skloni tome da apsolutiziraju sami sebe, da se postavljaju iznad dru-gih religija i njihovih sljedbenika, da ih relativiziraju i pretendiraju na monopol svih istina svijeta. U naše pak doba uočavamo relativizaciju religije kao takve, općenito. Ali, svjedoci smo i paradoksalnog fenomena istodobne apsolutizacije i relativizacije samih kultura. S jedne se strane ističe partikularnost i neupitan *identitet* mnogobrojnih kultura, napose manjinskih i drugih zajednica, a s dru-ge strane njihova apsolutna nedodirljivost, kao da su to nepromjenjive vrijed-nosti, a ne povijesni fenomeni u evoluciji. No njih i kao takve treba poštovati.

Tijekom povijesti, kulture su vrlo često ograničavale religiju, uvjetovale je, prožimale i reducirale svojom tradicijom, vlastitim mentalitetom i shvaćanji-ma. U naše doba svjedočimo takvom vrlo raširenom fenomenu, naime ten-denciji koju je Paul Poupard nazvao »kulturalizacijom kršćanstva«, svođenjem kršćanstva na kulturni fenomen, posve suprotno njegovoj bitnoj poruci, pozivu

i poslanju (vokaciji i misiji). A upravo po njima kršćanstvo nadilazi sve kulture i njihove legitimne različitosti jer u biti teži k ispunjenju i produhovljenju čovjeka, k njegovu rastu u sveopćoj ljubavi, tom najvišem cilju što ga svaki čovjek može sebi postaviti s onu stranu svih povijesnih razdoblja i svake kulture. Riječ je tu dakle o temeljnom, sveljudskom univerzalizmu, o što potpunijem životnom ispunjenju i ostvarenju svake ljudske osobe bez obzira kojoj kulturi pripadala, a nipošto ne o redukciji na neki kulturalni i prolazni identitetski *partikularizam*, u koji su međutim tijekom povijesti razni predvodnici i predstavnici (a osobito klerički personal) institucionalnih religija, pa tako i kršćanske, povelili svoje crkvene i vjerske zajednice, dok je u stvari otvoreni i najširi duhovni *univerzalizam* trebao biti i uvijek ostati njihov prvi i temeljni *identitet* (a ne onaj nacionalni, kulturalni, »tribalni« ili lokalni). Drugim riječima, kršćanska religija, kao i druge, djeluje dakako kroz kulture, živi s njima, može ih prožimati, prolaziti kroz njihove utjecaje i akulturacije, može ih prihvaćati, ali u svojoj biti i po svojoj naravi ona ih *nadilazi*: njezina su poruka, poziv i poslanje natkulturalni, univerzalni. U nekom bi se smislu čak moglo reći da je kršćanstvo *nad-religija*. Ono je nezamislivo, kad je autentično, bez duboke ljudskosti, odnosno čovječnosti koja nadilazi sve razlike i posebnosti.

Ukratko, duh našega vremena traži da sve religije i kulture, ali i oni koji religiju ili vjeru *imaju* kao i oni koji ih *nemaju*, odsad hodaju ne jedni uz druge, a pogotovo ne jedni protiv drugih, nego jedni s drugima, *zajedno*, u službi odsad više nego prijeko potrebnog ljudskog *zajedništva*. To je imperativ našega vremena. S onu stranu svih posebnosti i dogmi koje bi ih mogle udaljavati, religiji i kulturi trebao bi danas biti najviši zajednički ljudski cilj, koji ih može najviše približavati: duhom i kulturom prožet i ispunjen čovjek.